

УДК 347.426.6:340.13

A. I. Бубіна, аспірант

Одеська національна юридична академія,
 кафедра цивільного права,
 вул. С. Варламова, 2, м. Одеса, 65009, Україна

ЗНАЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ДЛЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

В статті розглянуті етапи становлення інституту (зобов'язань) відшкодування шкоди за часів Древнього Сходу та Риму. Проведені аналогії правового регулювання зобов'язань відшкодування шкоди за правовими документами Месопотамії, Древнього Риму та Цивільним кодексом України. Розглянуто види деліктів та квазіделіктів за римським правом, досліджено досвід українського законодавця у застосуванні досягнень римської правової культури при регулюванні зобов'язань відшкодування шкоди.

Ключові слова: відшкодування шкоди, делікт, деліктна відповідальність, зобов'язання відшкодування шкоди.

Діючий Цивільний кодекс України — один із засадничих законів України, треба розглядати як нормативно-правовий акт, що втілив у собі досягнення вітчизняної правової думки та досвід правового регулювання відповідних суспільних відносин у розвинених країнах романської системи приватного (цивільного) права, а отже — і римського права.

Загальним призначенням зобов'язання є встановлення відносин між двома особами, одна з яких (боржник) стає зобов'язаною до спеціальної поведінки (дії або бездіяльності) по відношенню до іншої (кредитора). Найдавніший зародок зобов'язальних правовідносин з'явився в галузі, яка називається цивільними правопорушеннями або деліктами; договір з'являється пізніше. В сфері деліктів поняття “borgu” передувало поняття “відповідальності”. Розглядаючи сучасний стан правового регулювання зобов'язань відшкодування шкоди в Україні, необхідно брати до уваги історичний розвиток таких зобов'язань та визначити, яким чином український законодавець при розробці та прийнятті сучасного Цивільного кодексу України, зміг скористатися правовим досвідом римських юристів. Метою даної статті є проведення аналогії між нормами, що регулюють відшкодування шкоди за сучасним Цивільним кодексом України, та деякими нормами інституту відшкодування шкоди за часів Древнього Сходу та Риму.

Книга п'ята Цивільного кодексу України присвячена впорядкуванню найбільш розповсюдженых взаємозв'язків між учасниками цивільного обігу. Багато з цих договірних та позадоговірних конструкцій відомі суб'єктам, а отже, й законодавцю лише останні кілька років (наприклад: факторинг, комерційна концесія), в той же час такий інститут цивільного права, як зобов'язання внаслідок завдання шкоди, у формі, що відповідає рівню розвитку суспільних зв'язків та юридичній техніці, був знайомий ще підданим держав Древньої Месопотамії.

Найзначнішим правовим документом Месопотамії, який дійшов до нас, є Закони царя Хамурапі (1792–1750 р. до н. е.). Як і для більшості древніх джерел права, для Законів Хамурапі характерна примітивна правова техніка, казуїстичний спосіб правової дії, символічність покарання за окремі діяння [1, 88]. Аналізуючи зміст окремих положень, необхідно зазначити, що укладач виокремлює з явищ оточуючого світу факт завдання шкоди та наділяє його силою “сучасного” юридичного факту. Необхідно зазначити, що сьогоднішнє розуміння суб’єктів правотворчості того, що шкода, завдана особистості або майну громадянина, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка завдала цю шкоду, є лише більш гуманною та технічно досконалою формою основного принципу побудови суспільних відносин, що зародився ще до нашої ери, — принципу таліону, який демонструється за допомогою конструкції: око за око, зуб за зуб. Пряме втілення даного принципу знаходиться у § 196, що свідчить: “якщо людина виколола око сину людини, то повинні виколоти йому око”, або “якщо він переламав кістку людині, то повинні переламати йому кістку”.

В загальному сенсі, просліджується мета: забезпечити задоволення особи, яка зазнала шкоди, на що направлені і теперішні правові приписи, що містяться у Главі 82 Цивільного кодексу України. Однак, рівень культури співіснування та відсутність правової культури обумовлюють специфіку способу відшкодування завданої шкоди, який, у даному випадку, не пов’язаний із фактичним приростом майна потерпілого за рахунок особи, яка цю шкоду завдала, а виражається у втратах фізичного характеру. Аналог сучасного обов’язку відшкодувати шкоду в натурі (передати річ того ж роду і такої ж якості, полагодити пошкоджену річ тощо), передбаченого статтею 1192 Цивільного кодексу України, втілений у нормі § 53: “Якщо людина була недбайлива щодо зміцнення греблі, розташованої на його землі, не зміцнив свою греблю, і в його греблі виник пролом, і вода затопила поле сусіда, то людина, в греблі якої виник пролом, повинна відшкодувати зерно, яке він погубив”. Необхідно відзначити, що авторові властиве розуміння необхідності відповідного відшкодування шкоди, тобто він намагається виключити можливість збагачення потерпілого за рахунок особи, яка завдала шкоду. Символізм деяких засобів “відшкодування” завданої шкоди та залежність розміру відшкодування від соціального статусу потерпілої особи характерні для древньовавілонського суспільства. Цей висновок можна зробити, проаналізувавши, наприклад, норму § 20: “Якщо людина вибила зуб людині, рівній їй, то повинні їй вибити зуб. Якщо вона вибила зуб мушкенуму, то вона повинна відважити 1/3 міни срібла”. Закони Хамурапі виходять із поділу всього населення на три стани: “авлумів”, “мушкенумів” та “вардумів”. Також необхідно констатувати, що, не дивлячись на детермінованість правових приписів досягнутим рівням розвитку суспільних зв’язків, у наявності закріплення в нормах правил, що регулюють суспільні відносини, які виникають внаслідок завдання шкоди.

Аналізуючи наступний етап розвитку правої думки та техніки, необхідно відзначити, що роль римського права у правовій історії людства неможливо перевірінити. Воно представляє собою найвищий ступінь розвитку права в античному суспільстві та древньому світі в цілому. Як зазначає Муромцев С. А., всі видатні достоїнства римського права — очевидна справедливість та практичність казуальних рішень, точність та ясність їх формулювання, влучне розмежування окремих понять (завжди окремих, або загальних у застосуванні до окремого випадку) — все це суть вираження чудових принципів, понять, порядку. Якщо дозволено охарактеризувати одним словом діяльність римської юриспруденції, то всі висловлені нею рішення по суті своїй не стільки висновки, скільки зіставлення, чудові за їх тонкістю та виразністю [2, 231].

На думку професора І. А. Безклубого, пріоритетом в діяльності римських юристів були велич Духу Права, направленого на охорону та захист національних інте-

ресів держави, римського народу та окремого громадянина [3, 298]. Широта обхвату правової дії римських правових приписів дозволяє говорити про основні суспільні відносини як правові. Архаїчний період розвитку римського права характеризується прийняттям перших римських писаних законів — Законів дванадцяти таблиць. Певна структурованість змісту Законів дванадцяти таблиць дозволяє говорити про початок формування сукупностей норм, що регулюють певну групу схожих правовідносин (інститутів права). Делікти були першими серед зобов'язань римського приватного права за часом свого виникнення. Як зазначає Є. О. Харитонов: “Пов’язано це було з тим, що у прадавні часи держава взагалі вважала за краще не втручатися у відносини між приватними особами — захищати свої інтереси було справою самих потерпілих” [4, 258]. На цьому ступені розвитку у зобов’язаннях із деліктів ще зберігаються сліди безпосередньої розправи потерпілого з особою, яка завдала шкоди або образи. Існували і прояви таліону. Виходячи з цього, скоені делікти спричиняли не зобов’язання, а помсту.

Поступово сформувалися погляди, згідно з якими помста повинна бути замінена якимись діями, спрямованими на усунення кривди. Зміна підходів знайшла відображення в тому, що почали допускати усунення помсти шляхом угоди між потерпілим і порушником про те, що останній сплатить певну суму для компенсації порушеного інтересу. Однак така угода ще не створює зобов’язань — юридичного обов’язку сплатити для порушника не існує, і якщо він не платить, все вертається в первісний стан, тобто врешті-решт все знов-таки може бути зведено до помсти потерпілого.

Шкідливий вплив помсти на суспільне життя, що спричинила ворожнечу між сім’ями, змусив державну владу втрутитись. Тому пізніше за загальним правилом відповідальність визначалась на принципі матеріального відшкодування шкоди та сплати штрафу. Заборона помсти розповсюджується на всі види приватних злочинів. З встановленням штрафів виникає юридичне уявлення про “борг” однієї особи по відношенню до іншої: злочинець “винен” суму цього штрафу потерпілому [5, 47]. Невиконання цього обов’язку спричиняє наслідки: найдавніший “виконавчий процес” обрушується на особу боржника та веде до видачі його “головою” у розпорядження кредитора, у перетворення його в раба та до фізичного знищення. Казуїстичні норми про зобов’язання, що виникають із відшкодування шкоди на наступному етапі розвитку римського приватного права були кардинально реформовані. Так, преторські едикти (джерело права, характерне для класичного періоду розвитку римського права) дали можливість юриспруденції розвивати та розширяти саме поняття правопорушення приватного характеру — делікту (*delictum*), розширюючи сферу його застосування та дозволяючи будь-яке посягання на особи кваліфікувати в якості такого.

Особливістю римського приватного права, що стосується завдання шкоди і її відшкодування, є та обставина, що правопорушник переслідується та підлягає покаранню за ініціативою приватної особи і штраф стягується на користь потерпілої особи. При цьому більшу частину правопорушень законодавець поміщає в сферу приватного інтересу, а можливість переслідування особи, яка завдала шкоди, базується на принципі диспозитивності, тобто залежить від ініціативи потерпілої особи. Ще однією особливістю була можливість обмеження правоздатності суб’єкта, який завдав шкоди. Це обмеження виражалося в позбавленні права володіти певним статусом, що не є характерним для сучасних нормативних приписів, регулюючих відповідні суспільні відносини.

Історія права показує, що на ранніх стадіях свого розвитку деліктне право представляло собою конгломерат зібраних разом окремих та розрізнених судових рішень, котрі захищали цілком визначені матеріальні інтереси від так само визначених проявів їх порушення шляхом фізичного насильства. Вже за часів римського права перед позадоговірних зобов’язань розрізняли, окрім інших, деліктні зобов’язання

та квазіделікти. Під деліктом в римському праві визнавалось правопорушення, завдання шкоди окремій особі, його родині або майну шляхом порушення право-вої настанови або заборони, в результаті чого незалежно від волі правопорушника виникали нові права та правові обов'язки (*obligations ex delicto; obligations quasi ex delicto*). Необхідно підкреслити, що універсального правила, згідно з яким будь-яке винне протиправне пошкодження майна або завдання шкоди особі спричиняє виникнення приватного делікту, римське право не знало. Замість цього існувала система, яка визначала коло конкретних видів зобов'язань.

Цивільному праву були відомі декілька видів деліктів: 1) *Injuria* — замах на осо-бистість; 2) *Furtum* — крадіжка; 3) пошкодження майна, не пов'язане з його при-власненням. Серед найбільш важливих видів деліктів було й порушення Аквілієва закону (*lex Aquilia*) від 286 р. до н. е. Цей Закон був названий по імені відомого римського народного трибуна Аквілія, який запропонував цей акт. Спочатку закон Аквілія карав грошовим штрафом лише того, хто навмисно та протиправно вбив чужого раба або домашню тварину, спалив, зламав або зіпсував чуже майно (*urere, frangere, rumpere*). Всі ці дії повинні були завдати шкоди іншій особі (*uniuria*). Спершу в якості необхідної умови вимагалось, щоб шкода була завдана усвідом-лено, тобто щоб це був свідомий акт. Однак вже в докласичний період юристи стали вважати наявність простої вини (*culpa*) цілком достатнім. Таким чином, дія закону Аквілія поширилась на ненавмисне вбивство та майнову шкоду. Первісна шкода також повинна була бути завдана в результаті позитивної дії безпосереднім фізичним впливом на майно. Але й ця вимога також була пом'якшена наприкінці класичного періоду, коли подавалися преторські позови по аналогії (*actions utiles*) та засновані на фактичних обставинах справи (*actions in factum*). За цими позова-ми шкода особі або майну не обов'язково могла бути завдана в результаті прямих дій відповідача, тобто вже мала опосередкований характер, а також визначалася лише після розплутання всього ланцюжка причинно-наслідкових зв'язків, що від-носяться до делікту.

Позадогірні цивільні правопорушення, що тягли виникнення шкоди і не під-падали під ознаки делікту, дістали назву ніби делікти (квазіделікти) [6, 422]. В осо-бу систематизовану групу вони були зібрані лише за часів Юстиніана. Перелік неправомірних дій, що охоплювалися цим поняттям, досить широкий. Найпоши-ренішими серед них були кілька недозволених дій: 1) Відповідальність судді за по-становлення несправедливого присуду або за порушення яких-небудь суддівських обов'язків, наприклад, за неявку у визначений день для розгляду справи. 2) Від-повідальність мешканців будинків за вилите або викинуте. Вона покладалась на особу, із будинку (або частини будинку, що їй належала) якої навіть за відсутності вини господаря було щось вилито або викинуто на вулицю, дорогу або майдан, якщо не можна було встановити конкретного правопорушника. В такому випадку всі мешканці будинку несли солідарну відповідальність по відшкодуванню шко-ди, при цьому не мало значення, ким був мешканець — власником будинку або наймачем. Позов, що випливав з даного квазіделікту, не міг бути віднесений до деліктних позовів, адже відповідальність наставала незалежно від вини. Особа, яка завдала шкоди, звільнялася від відповідальності лише у випадку дії непереборної сили. 3) Небезпечне для пішоходів виставлене, підвішене або вивішene, що може впасти на людей. Відповідальність наступала незалежно від вини або існування шкоди, тобто квазіделікт існував незалежно від того, що наслідки ще не виникли, але існувала загроза їх настання. 4) Відповідальність власників готелів, зайджих дворів і кораблів, які завдавали шкоди майну постояльців і пасажирів. Вони були зобов'язані відшкодувати заподіяні їхніми працівниками збитки у подвійному роз-мірі. Люди таких професій, як шинкарі, судновласники, власники постоялих дво-рів та стаєн при них, відповідали навіть за відсутності вини. Звільняла їх від відпо-відальності лише дія непереборної сили. 5) Шкода, заподіяна рабом або твариною

чужому майну або особі. І в цьому разі відповіальність ніс їхній хазяїн. Якщо на момент пред'явлення позову раб або тварина, що завдали шкоду, змінили свого патрона, то позов адресувався новому володільцю. Виною власника раба чи тварини, що заподіяли шкоду, вважалась відсутність належного нагляду за тваринами і рабами. Оскільки рabi та тварини не були суб'єктами права, то за їх дії хазяїн відповідав, як за власні.

Таким чином, якого-небудь загального критерію віднесення квазіделіктних зобов'язань до особливої категорії зобов'язань, рівно як і єдиного визначення даних зобов'язань, в римському приватному праві не існувало. Що стосується критеріїв відмежування деліктів від квазіделіктів, то ними, на думку Шабуніної І. С., були або відсутність вини в діях особи, яка завдала шкоду, або особливість її діяльності, за якої завдається шкода, або покладення відповіальності на третіх осіб. Так, делікти не могли виникати, якщо не існувало шкідливих наслідків, а квазіделікти існували і за відсутності таких наслідків, але за наявності загрози їх виникнення; делікти не виникали, якщо виконавець не був винним, а квазіделікти могли існувати навіть без встановлення вини виконавця; делікти не існували, якщо не був відомий їх виконавець, а квазіделікти існували і тоді, коли точно не можна було визначити особу, яка вчинила противправну дію [7, 12].

Здійснивши аналіз деліктів та квазіделіктів, визначених римським правом, можна прослідити аналогії із сучасними інститутами українського цивільного права, а саме із інститутом відшкодування шкоди, якому присвячена Глава 82 ЦКУ. Так, якщо виходити з загальних підстав відповіальності за завдану майнову шкоду, визначених статтею 1166 ЦКУ, то вина є необхідним складовим елементом сукупності умов, за яких настає цивільна відповіальність. В той же час стаття 1187 ЦКУ передбачає, що особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [8, 1187].

Римське право так і не виробило єдиного загального принципу, згідно з яким особа, винна в завданні шкоди, повинна її відшкодувати. Своїй появі такий принцип зобов'язаний великим представникам науки природного права, особливо Гроцію, котрі розробили його в XVII–XVIII століттях.

Література

1. Кузовлев Е. В. *Обязательства вследствие причинения вреда в праве Древнего Востока и Древнего Рима / Е. В. Кузовлев // Основы государства и права.* — 2004. — № 6. — С. 88–92.
2. Муромцев С. А. *Избранные труды по римскому и гражданскому праву / Муромцев С. А.* — М.: АО “Центр ЮриInfоБ”, 2004. — 765 с.
3. Безклубый И. А. *Обязательства из делiktov в Древнем Риме/ И. А. Безклубый // Альманах цивилистики. Выпуск первый.* — 2008. — С. 298–309.
4. Харитонов Е. О. *Основы римского частного права/ Харитонов Е. О.* — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 416 с.
5. Маленко Т. В. *Общая историческая эволюция обязательств/ Т. В. Маленко // Аспирант и соискатель.* — 2003. — № 4. — С. 47–48.
6. Підопригора О. А., Харитонов Е. О. *Римське право: Підручник.* — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 512 с.
7. Шабуніна И. С. *Обязательства quasi ex delicto / И. С. Шабуніна // “Юрист”.* — 2002. — № 5. — С. 10–12.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44.

А. И. Бубина, аспирант

Одесская национальная юридическая академия,
кафедра гражданского права,
ул. С. Варламова, 2, г. Одесса, 65009, Украина

ЗНАЧЕНИЕ ЭВОЛЮЦИИ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ВОЗМЕЩЕНИЯ ВРЕДА ДЛЯ ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ

РЕЗЮМЕ

Действующий Гражданский кодекс Украины следует рассматривать как нормативно-правовой акт, воплотивший в себе достижения отечественной правовой мысли и правовой опыта римских юристов. Примером тому служат правовые конструкции, регулирующие правоотношения по возмещению вреда. В частности, Глава 82 Гражданского кодекса Украины преследует те же цели, что и правовые предписания законов Древнего Рима: обеспечить удовлетворение пострадавшего лица. Если исходить из общих оснований ответственности за причинённый вред, предусмотренных ст. 1187 ГК Украины, то вина является необходимым составляющим элементом совокупности условий, при которых наступает гражданская ответственность. В то же время действующий ГК Украины допускает случаи обязательного возмещения вреда при отсутствии вины, что также было возможным согласно римскому праву.

Ключевые слова: возмещение вреда, деликт, деликтная ответственность, обязательства возмещения вреда.